

ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУБ'ЄКТА ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЗАКОННОСТІ

Розглядається правова культура суб'єкта правозастосовної діяльності як соціальна гарантія дії верховенства права, як фактор зміцнення законності. Акцентовано увагу на наявності правової культури у всіх суб'єктів правовідносин для побудови правової держави.

Ключові слова: *правова культура, суб'єкт правозастосовної діяльності, законність, правові знання, «повага до права», правосвідомість.*

Постановка проблеми. Період реформування ринкової економіки, вдосконалення законодавства, зміна принципів діяльності владних структур, розвиток системи місцевого самоуправління, огляд основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики пронизаний аналізом традиційних цінностей, стереотипів мислення, культурних норм, зіткненням «права сили» та «сили права». Такі зміни в громадському житті не можуть залишати «безучасними» громадян, їх свідомість, психологію, почуття та емоції. Особливе значення має правова культура (і як її частина – правосвідомість) окремої людини та всього суспільства. Дослідження цих правових категорій є особливо актуальним, адже правова культура та її цінності – загальнолюдські, і саме вони повинні прийти на заміну старим ідеалам та забезпечити демократизацію українського суспільства.

У сучасних умовах нагальною є потреба у відповідній сучасним умовам життя ефективній системі правовиховного впливу, яка б врахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення правознавства, психології, філософії і сформувала б високу правову культуру особи.

Стан дослідження. Всебічному висвітленню питань, пов'язаних із формуванням правової культури і правосвідомості, присвячено певною мірою праці Е.А. Афоніна, О.М. Бандурки, Ю.О. Буздугана, О.Д. Несімка, С.С. Сливки, А.Й. Капської, А.А. Фартушного, І.С. Булаха, Л.М. Кулагіної та інших. Цілком слушно відомі науковці відзначають, що «правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому» і «...впливає в основному на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідо-

мості, а навчання – на когнітивно-раціональну, із метою інформаційно-ознайомлювального впливу на людину» [1, с. 336–337].

Визначаючи правову культуру як цілісне явище, О. Менюк вважає, що воно складається із трьох компонентів: а) права, правовідносин, прав і обов'язків як змісту правовідносин; б) правосвідомості, завдяки чому основи правової культури засвоюються людиною або соціальною групою; в) законності і правопорядку» [2, с. 22]. Саме ці компоненти формуються у процесі правового виховання, зокрема під час навчання у вищому навчальному закладі відповідного (найперше юридичного) профілю.

Мета дослідження полягає в тому, щоб показати важливість правової культури для суб'єктів правозастосовної діяльності як фактора зміцнення законності.

Виклад основних положень. Взаємозв'язок законності й культури ніколи не заперечувався юридичною наукою. Загальновизнаним у науці можна вважати положення про те, що цей взаємозв'язок має прямий і двосторонній характер. Належний рівень розвитку культури, насамперед її правової складової, становить підґрунтя законності. «Правова культура, – слушно зазначають учені, – має організаційно-регулюючий вплив на забезпечення соціально-позитивної поведінки, попередження негативних проявів і усунення факторів, які їх зумовлюють, при вирішенні соціальних завдань будь-якої сфери і будь-якого рівня життя суспільства» [3, с. 684–697]. Водночас низький рівень правової культури призводить до девальвації режиму законності в суспільному житті.

Законність слід розглядати не тільки як певну соціальну цінність, а і як фактор, що безпосередньо впливає на культурні процеси, які відбуваються в різних сферах життя суспільства, у тому числі й у правовій.

Так, режим законності позначається на правосвідомості соціальних суб'єктів, їх установці й ціннісних орієнтаціях. Однак, такий вплив може бути не тільки позитивним, а й негативним. Погляди людей, їхні життєві позиції формуються як під впливом досягнень суспільства, так і під впливом внутрішніх недоліків, труднощів, що властиві процесові суспільного розвитку. Останні, виявляючись у суспільних відносинах, врегульованих правом, позначаються на режимі законності й за відповідних обставин можуть призвести до відхилень, різних деформацій у правосвідомості й правовій культурі учасників цих відносин [4].

Взаємодія законності й правової культури відбувається на різних рівнях – загальносоціальному, регіональному, груповому, індивідуальному. У межах нашого дослідження найбільший інтерес становить аналіз взаємозв'язку цих соціальних явищ на індивідуальному рівні з урахуванням специфіки діяльності індивіда, який є суб'єктом правозастосування.

Методологічною основою такого дослідження є комплексний підхід, який, зрештою, ґрунтується на поєднанні аксіологічної і діяльнісної концепцій аналізу правової культури.

Аксіологічний підхід був і є нині визначальним у науці, оскільки правовий розвиток людини неможливий без чітко визначених ціннісних орієнтирів. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як стійке уявлення про те, що святе для людини, тієї або іншої соціальної групи, суспільства загалом. Цінності дозволяють «...пов'язати різні тимчасові модуси (минуле, сьогодення, майбутнє); визначати пріоритети, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі; обґрунтовувати змісти» [5, с. 12–13]. Однак аналіз правової культури на будь-якому рівні її вияву лише з позицій аксіологічного підходу навряд чи буде об'єктивним, тому що зумовлений її суб'єктивним визначенням, оскільки властивості об'єктів, що можуть розглядатися як правові цінності, безпосередньо пов'язані з правовими установками суб'єктів пізнання.

Крім того, правове життя суспільства – досить динамічне, а існуючі в ньому явища і процеси – історично мінливі. З цієї причини доцільною є ситуативна оцінка правових явищ і процесів, тому що деякі з них, які мають позитивний характер на одному з етапів розвитку держави і права, в іншій конкретно-історичній ситуації можуть набувати негативного змісту. Німецький філософ Й. Гердер ще у XVIII столітті зазначав: «Немає нічого менш визначеного, чим це слово – «культура», і немає нічого більш обманливого, як додавати його до цілих століть і народів. Як мало культурних людей у культурному народі! І в яких рисах варто вбачати культурність?» [3, с. 14].

Ціннісний підхід змушує науковця аналізувати, здебільшого, ідеальний, належний стан правових явищ, чим їхній реальний прояв [6, с. 103–108]. Критерієм істинності тих або інших ідеалів і уявлень завжди є суспільна практика, яка часто залишається поза межами досяжності аксіологічної концепції, орієнтованої на вивчення явищ правової культури, насамперед через процеси духовного виробництва. Саме діяльність людини, у тому числі й та, що пов'язана з реалізацією

правових цінностей, визначає специфічні форми і зміст культурних процесів, що відбуваються у правовій сфері життя суспільства. Тому об'єктивний аналіз правової культури загалом і її особистісного аспекту зокрема вимагає поєднання зазначених концепцій.

У межах комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності у правовій сфері. Водночас правова культура на відміну від правосвідомості містить не будь-які, а тільки позитивні, з погляду панівної в суспільстві системи соціальних цінностей, правові знання, погляди, уявлення, оцінки, мотиви, установки, почуття, які згодом стають передумовою соціально-активної діяльності.

Першим елементом, показником, що характеризує правокультурні риси суб'єкта правозастосовної діяльності, є рівень його правових знань. З огляду на значення правозастосовної діяльності як особливої форми реалізації права до правової культури осіб, які здійснюють цю діяльність, висуваються справедливо вищі вимоги порівняно з іншими громадянами. Насамперед ці вимоги стосуються саме рівня й глибини правових знань. Це цілком виправдано, оскільки правозастосовні органи та їх посадові особи покликані, з одного боку, забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, а з іншого – зобов'язані самі у процесі реалізації наданих їм повноважень суворо дотримуватися юридичних норм, що регламентують цю діяльність [7, с. 31–33].

Зміст поняття «правові знання» не зводиться лише до знання текстів законів і підзаконних нормативних актів. З урахуванням характеру і цілей діяльності правозастосовних органів, це поняття є ширшим за змістом, оскільки повинно охоплювати знання про правову систему загалом. Очевидно, потреба в них визначається з урахуванням специфіки правозастосовної діяльності. Однак важливо визначити (хоча б структурно) обов'язковий мінімум цих знань, необхідний кожному суб'єкту правозастосовної діяльності. Це досить складне завдання як з теоретичного, так і практичного огляду, оскільки обґрунтованих загальних наукових критеріїв для такого визначення нині нема.

На наш погляд, цей мінімум повинен охоплювати:

1) знання принципів права як загальноправових, так і галузевих, що визначають основні напрями правової політики держави, а тому можуть розглядатися як основа всіх правових норм; ці знання дозволяють суб'єкту правозастосовної діяльності орієнтуватися практично в

будь-якій ситуації (навіть за відсутності інформації про конкретну правову норму) та давати загальну оцінку (що іноді має попередній характер) законності діяльності (поведінки) як своєї, так й інших осіб;

2) знання «робочих» норм. «Без знання і розуміння юридичних норм, – підкреслює С.В. Бобровник, – неможлива обґрунтована, точна і правильна оцінка правових явищ, формування ціннісних установок і орієнтацій, правомірна діяльність (поведінка) соціальних суб'єктів» [6, с. 103–108]. Однак з різних причин бути ґрунтовно ознайомленим з усім чинним нормативно-правовим масивом практично неможливо. Правозастосовнику важливо насамперед знати ті норми, що регламентують його повсякденну діяльність, до яких він постійно звертається у процесі її здійснення. Саме такі знання мають бути чіткими й ґрунтовними, оскільки правозастосовна діяльність іноді відбувається за умови дефіциту часу, коли нема можливості звернутися до тексту закону або іншого нормативного акта, а ситуація вимагає прийняття негайного рішення;

3) знання системи і структури чинного законодавства, що дозволяють, по-перше, у найкоротший термін знаходити у правовому масиві норм ту, що стосується конкретного випадку, епізоду; по-друге, проаналізувати зміст цих норм, розв'язати можливі колізії правових розпоряджень і забезпечити їхнє правильне застосування; по-третє, у випадку прогалин чинного законодавства усунути їх.

Загалом рівень правової підготовки осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність, не може бути оцінений навіть як задовільний. Так, В.Н. Кудрявцев зазначає, що «... кадри надзвичайно слабкі у царині правозастосування, особливо сфері кримінальної юстиції ... тільки одна третина слідчих працівників у системі МВС має вищу юридичну освіту. Таким чином, дві третини намагаються провадити слідчі дії, не маючи належної юридичної підготовки. Приблизно така ж ситуація в органах прокуратури. Не вистачає кваліфікованих кадрів і в судах. При цьому суддів у нашій країні менше ніж у західноєвропейських державах» [8, с. 241–242].

Відсутність необхідних правових знань або їхній низький рівень часто є причиною допущення правозастосовних помилок. Однак, як свідчать проведені дослідження, причини, через які порушується закон, пов'язані не тільки з його незнанням або нерозумінням розпоряджень. Так, у 2005 р. кваліфікаційними колеґіями суддів за здійснення вчинків, що ганьблять честь і гідність судді або принижують авторитет судової влади, припинені повноваження 23 суддів (у тому

числі двох голів і одного заступника голови суду). У 15 випадках підставами для припинення повноважень були грубі порушення процесуального закону, у тому числі фальсифікація судових документів, підготовка вироків поза межами дорадчої кімнати. Вісім суддів позбавлені своїх повноважень за порушення термінів розгляду судових справ, що призвело до тяганини й обмеження прав громадян. Не слід вважати причинами допущених ними порушень законності брак належного рівня правових знань або необхідного досвіду роботи, адже серед уже колишніх суддів 32 мали професійний стаж понад 10 років, 11 – від 3 до 5 років [9, с. 12–15].

Очевидно, головна причина суддівської сваволі – відсутність у колишніх суддів належної поваги до права, ігнорування його соціальної цінності і значущості в системі нормативних регуляторів суспільних відносин.

Науковці зазвичай повагу до права традиційно розглядають як невід’ємний елемент індивідуальної правової культури. В українській мові дієсловом «поважати» передаються почуття прихильного ставлення, пошана, що ґрунтується на визнанні заслуг, високих позитивних якостей будь-кого [10, с. 608]. Багато науковців неодноразово робили спроби дати визначення поняттю «повага до права». Так, на думку А.С. Сиротіна, воно повинно розумітися «...як категорія, що заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їхнього вдосконалення і перетворення» [11, с. 92].

О.Л. Багінін зазначає, що поважне ставлення до права виявляється в різних сферах правової діяльності: у сфері правотворчості воно виражається в узгодженні розроблюваних правових норм із реальними умовами життя суспільства, а у сфері реалізації права – у добровільному підпорядкуванні фактичної поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам та ідеям права [12, с. 207].

В.П. Казимірчук і С.В. Боботов, розмірковуючи про повагу до права у сфері його реалізації, звертають увагу на те, що «...повага до права характеризується прагненням не тільки неухильно виконувати розпорядження, узгоджувати свою поведінку із зразками, встановленими правовими нормами, але і соціально-активними діями сприяти зміцненню законності й правопорядку» [13, с. 17].

Ставлення до права, як і позитивні правові знання, є елементом правосвідомості. Виділяють два рівні ставлення до права – психологічний та ідеологічний. Перший із них пов’язаний значною мірою

з емоційним сприйняттям правової дійсності. Другий характеризується наявністю свідомого, систематизованого розуміння правових явищ і процесів, сутності права, його соціальної цінності. У структурі правосвідомості суб'єкта правозастосовної діяльності визначальним повинен бути саме ідеологічний рівень. Тільки суб'єкт правозастосовної діяльності, який має не лише належний рівень правових знань, а й повинен поважно ставитися до права, розуміє його соціальну цінність, значущість, солідарний з його вимогами, здатний правильно розв'язати складну правову ситуацію і винести у справі законне, обгрунтоване й справедливе рішення.

Переконливою є позиція, згідно з якою повага до права повинна розглядатися як фактор, що виключає професійну недбалість суб'єкта правозастосовної діяльності, його байдуже ставлення до соціального змісту, призначення і результатів своєї діяльності [13]. Це передбачає усвідомлення суб'єктом правозастосовної діяльності своєї соціальної ролі в регулюванні суспільних відносин. Посадові особи правозастосовних органів повинні чітко усвідомлювати, що кожен правозастосовний акт захищає права і законні інтереси конкретних осіб, а іноді й вирішує їх долі. От чому повага до права як необхідна складова передбачає повагу до прав людини. Нині потребує зміни концепція взаємин держави й особистості. Чітко визначеним орієнтиром для суб'єкта правозастосовної діяльності повинні бути положення ст. 3 Конституції України, яка закріплює, що саме людина, життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Висновки. Узагальнення викладених підходів дає підставу вважати, що шанобливе ставлення до права як невід'ємного елемента індивідуальної правової культури суб'єкта правозастосовної діяльності передбачає: 1) його ставлення до правових норм як необхідних і найдоцільніших правил поведінки; 2) усвідомлення ним своєї соціальної ролі в процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що виключає його професійну недбалість; 3) ставлення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають сенс і зміст правозастосування.

Проте характерною рисою української правосвідомості практично завжди було не шанобливе ставлення до права (закону як зовнішньої форми його вираження), не визнання його соціальної цін-

ності, а явище йому прямо протилежне – правовий нігілізм. Він традиційно визначається в науці як напрям суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин, а також як властивість, стан суспільної свідомості [14].

Джерела відчуження українського суспільства й особистості від права мають глибоке історичне коріння. За багато років існування українське суспільство так і не зуміло виховати себе і своїх співгромадян в дусі поваги до права. Навпаки, правовий нігілізм у різних формах його вияву можна розглядати як інваріант української правосвідомості. Незалежно від політичних, соціально-економічних перетворень, що відбувалися в країні, ставлення українського суспільства до права залишалося незмінним, точніше вкрай негативним.

Домінуючою тенденцією серед польських респондентів, усе більш помітною з віком, є консенсус з приводу закону, поваги до нього як до правила соціальної гри, загальне дотримання якого спрощує соціальна взаємодія. Водночас серед українців домінує зовсім інша точка зору: «...закон ... відокремлює простого громадянина від злочинця... закон в українських уявленнях, в основному, розуміється як кримінальний закон» [14]. Звичайно, ці перші уявлення про право, сформовані в дитинстві й отроцтві, наповнені афективним змістом, бо у міру дорослішання людини видозміняться, але ніколи не зникнуть цілком. Саме в цей період розвитку людини в її свідомості формується так званий образ права.

Справедливість такого висновку підтверджується даними інших досліджень. Так, основний принцип права про те, що закон є закон і його потрібно дотримуватися навіть у тих випадках, коли він здається недосконалим або несправедливим – поділяє лише 16,2% дорослого населення країни. Позитивну, хоча і певною мірою прагматичну правову позицію займають ще 24,8% українців, які вважають, що закон охороняє насамперед їхні інтереси й інтереси інших громадян. Для 15,7% респондентів закон є головним засобом примусу і покарання, а 34,1% – узагалі не вбачають у ньому користі для практичного життя [15, с. 7].

1. Шишко В. Правова культура як один із чинників державотворчого процесу / В. Шишко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали VII регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2001 р., м. Львів). – Львів, 2001. – С. 61–63.

2. Теория государства и права: учебник / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалена. – М.: ИНФРА-М-Норма, 1997. – 570 с.
3. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. – Т. 1. / ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 967 с.
4. Сливка С.С. Правова культура як фактор зміцнення законності / С.С. Сливка. – Львів: Наукова думка, 2004. – 201 с.
5. Абушенко В.Л. Ценностные ориентации личности: проблемы формирования (социологический аспект) / В.Л. Абушенко. – М.: Юридическая литература, 1994. – 248 с.
6. Бобровник С.В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С.В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – № 9. – С. 103–108.
7. Занік Ю.Д. Правова культура юриста / Ю.Д. Занік // Право України. – 2002. – № 4. – С. 31–33.
8. Кудрявцев В.Н. Социалистическое правовое государство / В.Н. Кудрявцев, Е.А. Лукашева // Социалистическое правовое государство. – М.: Наука, 1989. – 274 с.
9. Головатий С.П. Додержання кодексу честі – обов'язок суддів / С.П. Головатий // Право України. – 2004. – № 3. – С. 12–15.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / [за ред. В.В. Дубічинського]. – Х.: Школа, 2008. – 1008 с.
11. Сиротин А.С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы / А.С. Сиротин // Сборник научных трудов ВЮЗИ. – М.: РИО ВЮЗИ, 1984. – С. 80–92.
12. Багінін О.Л. Проблеми законності в постсоціалістичних країнах / О.Л. Багінін // Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження. – К.: Юстиніан, 2004. – С. 204–216.
13. Личность и уважение к закону: социологический аспект / отв. ред. Н.А. Антонова, В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1979. – 286 с.
14. Сурм'як О.В. Про юридичний нігілізм / О.В. Сурм'як // Голос України. – 2003. – № 211. – 4 листоп.
15. Шаповал В.М. Політична і правова культура як фактор дії закону / В.М. Шаповал // Право України. – 1999. – № 1. – С. 4–14.

Мелех Л.В. Правовая культура субъекта правоприменимой деятельности как важный фактор законности.

Рассматривается правовая культура субъекта правоприменимой деятельности как социальная гарантия действия верховенства права, как фактор укрепления законности. Акцентируется внимание на наличии правовой культуры у всех субъектов правоотношений для построения правового государства.

Ключевые слова: *правовая культура, субъект правоприменимой деятельности, законность, правовые знания, «уважение к праву», правосознание.*

Meleh L.V. Legal Culture of Subject of Law Enforcement Activity as Important Factor of Legality.

The legal culture of the subject of law enforcement activity as social guarantee of supremacy of law action as a factor of legality strengthening is examined. Attention is accented on the presence of legal culture in all subjects of legal relationships for the forming of the legal state.

Key words: legal culture, subject of law enforcement activity, legality, legal knowledge, «respect to the right», sense of justice.

Стаття надійшла 26 січня 2012 р.

УДК 342.9

Р.М. Опацький

ДЕРЖАВНА ЮВЕНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Визначено основні чинники, що актуалізують необхідність проведення адміністративно-правового дослідження проблем формування та реалізації державної ювенальної політики в Україні.

Ключові слова: дитина, державна ювенальна політика, дослідження, актуалізація.

Постановка проблеми. Захист незахищених верств населення і зокрема дітей в умовах перехідного стану суспільства набуває для української держави особливого значення. Порушення прав дітей становить значну загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, соціальному прогресу, національній безпеці, становленню громадянського суспільства. Тому створення дієвої системи захисту прав неповнолітніх, розроблення комплексних заходів для протидії порушенням в цій сфері, виявлення та подолання соціальних передумов і наслідків є одним із пріоритетів держави.

Незважаючи на життя з боку держави комплексу заходів, в Україні наявні негативні тенденції, що характеризують ситуацію в нашій державі. Зокрема аналіз статистичних даних щодо результатів діяльності правоохоронних органів та суду, зобов'язаних вести боротьбу з цим негативним явищем, свідчить про:

– збільшення кількості злочинів та правопорушень, вчинених щодо дітей в Україні (близько 100 випадків на 10 тис. населення за 2011 рік порівняно 97 випадками на 10 тис. населення за 2010 рік);